1925–1930-YILLARDA BUXORO OKRUGIDA XOTIN-QIZLAR SAVODXONLIGINI OSHIRISH SIYOSATI VA UNING AMALGA OSHIRILISH MEXANIZMLARI

Buxoro shahar 8-umumtalim maktabi o'qituvchisi
Qayumova Gulhayo Axtamovna

Annotatsiya. Maqolada 1925–1930-yillarda Buxoro hududida xotin-qizlar savodxonligini oshirish siyosatining tarixiy sharoiti, tashkiliy mexanizmlari va ijtimoiy oqibatlari tahlil qilinadi. Buxoro okrugi 1926-yilda tashkil topgani sababli 1925-yil alohida tayyorgarlik bosqichi sifatida ko'riladi. Savodsizlikni tugatish jamiyati, maxsus ayollar maktablari, qisqa muddatli kurslar, o'qituvchi kadrlar tayyorlash, targ'ibot va "Hujum" kampaniyasi o'rtasidagi aloqalar manbashunoslik nuqtayi nazaridan baholanadi. Ta'lim olish imkoniyatlarining kengayishi bilan birga siyosiy-mafkuraviy nazorat, mahalliy sharoit va statistik ma'lumotlarning chegaralari ham ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: Buxoro okrugi, xotin-qizlar, savodxonlik, savodsizlikni tugatish, sovet maorifi, ayollar maktabi, Hujum, tarixiy manbalar.

XX asrning 20-yillarida O'zbekiston hududida kechgan siyosiy va madaniy o'zgarishlar ayollarning ta'lim olish imkoniyatlariga ham bevosita ta'sir ko'rsatdi. Yangi hokimiyat savodsizlikni tugatishni modernizatsiya dasturining muhim qismi sifatida ilgari surdi. Biroq bu siyosatni faqat maktablar sonining ko'payishi yoki rasmiy kampaniyalar orqali baholash yetarli emas: uning mahalliy ijro usullari, ayollar va oilalarning munosabati, o'qituvchi va moddiy resurslar taqchilligi, shuningdek siyosiy maqsadlari ham o'rganilishi zarur.

Tadqiqotning maqsadi — Buxoro hududida 1925–1930-yillarda ayollar savodxonligini oshirishga qaratilgan tadbirlarning boshqaruv, institutsional va ijtimoiy mexanizmlarini aniqlash. Vazifalar qatoriga ma'muriy chegaralarni izohlash, maorif muassasalarining shakllanishini tavsiflash, mahalliy tajribani umumrespublika siyosati bilan solishtirish va mavjud raqamlarning daliliy

imkoniyatlarini baholash kiradi. Ishda tarixiylik, kontekstual tahlil, taqqoslash va manbalarni tanqidiy o‘qish usullaridan foydalanildi.

Buxoro okrugi O‘zbekiston SSR tarkibida 1926-yilda tuzilib, 1930-yil 30-iyulda tugatilgan ma’muriy-hududiy birlik edi. 1929-yilga kelib uning tarkibiga Buxoro, Vobkent, G‘ijduvon, Qorako‘l, Yangi Buxoro, Romitan-Xayrobod, Sultonobod va Shofirkon tumanlari kirgan [1]. Shu sababli 1925-yildagi maorif voqealarini keyinchalik shakllangan okrugning to‘g‘ridan-to‘g‘ri statistik ko‘rsatkichi deb olish metodologik xato bo‘ladi. Maqolada “Buxoro hududi” va “Buxoro okrugi” tushunchalari tegishli davriga qarab farqlanadi.

Buxoroda ayollar ta’limi 1920-yillarda noldan boshlangan emas. An’anaviy maktablar, oilaviy savod o‘rgatish va otinoyilar faoliyati ayrim qizlarning o‘qish-yozish bilan tanishishiga xizmat qilgan. Ammo bunday ta’lim qamrovi, dasturi va davomiyligi yangi davlat maktablaridan farq qilgan [2]. Sovet davri hisobotlarida “savodli” va “savodsiz” toifalari qaysi yozuv, til va tekshirish mezoniga asoslangani hamisha bir xil bo‘lmagan. Demak, savodxonlik o‘sishi haqidagi ko‘rsatkichlarni tarixiy ta’riflar va hisob yuritish usullaridan ajratib bo‘lmaydi.

Mazkur mavzuga oid materiallar orasida Buxoro maorif tarixiga bag‘ishlangan tadqiqotlar, davriy matbuot ma’lumotlari, avtoreferatlar va sovet ma’muriy bo‘linishi haqidagi nashrlar bor [1–6]. Ular muayyan muassasalar va siyosiy qarorlar haqida ma’lumot beradi, biroq hammasi ham aynan Buxoro okrugi ayollarining yilma-yil savodxonlik foizini ko‘rsatmaydi. Shuning uchun maqolada tekshirilmagan umumiy foizlar va aniq bo‘lmagan arxiv fondi raqamlari keltirilmaydi.

1925-yil iyunida Buxoroda “Yo‘qolsin savodsizlik” jamiyati tuzilgani mahalliy maorif tashabbuslarini tashkiliy jihatdan birlashtirishga intilish sifatida qayd etilgan [3]. Jamiyat va maorif organlarining vazifalari orasida o‘quvchilarni ro‘yxatga olish, kurslar tashkil etish, mashg‘ulotlar uchun joy topish va targ‘ibot olib borish kabi ishlar bo‘lganini umumiy siyosat mazmunidan anglash mumkin. Biroq

aynan qaysi mahallada qancha ayol qatnashgani haqidagi xulosalar uchun alohida mahalliy ro‘yxatlar talab etiladi.

1925–1926-o‘quv yilidan boshlab respublika miqyosida erkaklar maktablari huzurida ayollar uchun alohida sinflar tashkil etish, ayrim joylarda maxsus ayollar maktablarini ochish amaliyoti kengaydi [4]. Bu yondashuv ikki masalani hal etishga qaratilgan edi: mavjud bino va o‘qituvchilardan foydalanish hamda xotin-qizlarni ta’limga jalb qilishda mahalliy ijtimoiy cheklovlarni qisman hisobga olish. Ayni paytda bunday muassasalar doimiy moliyalashtirish va tayyor pedagoglarga muhtoj edi.

Buxoro shahridagi Xolid Xo‘ja, Po‘stindo‘zon, Porso Xo‘ja, Sag‘bon (manbada yozilishi turlicha), Shoh Zangir, Murtazo Xo‘ja va Xonaqo–Jo‘ybor guzarlarida ayollar maktablari faoliyatiga oid ma’lumotlar ilmiy avtoreferatda uchraydi [4]. Ushbu ro‘yxat shahardagi hududiy tarqalishni ko‘rsatadi; ammo maktablarning barchasi aynan bir kunda ochilgani yoki butun 1925–1930-yillar davomida uzluksiz ishlagani haqida mustaqil dalil bermaydi. Bu tafovut tarixiy talqinda muhimdir.

Savodxonlik siyosatining asosiy ijro mexanizmlari:

Birinchi mexanizm — ma’muriy boshqaruv va rejalashtirish. Xalq maorifi organlari, mahalliy sovetlar, partiya tuzilmalari va jamoat tashkilotlari o‘rtasida vazifalar taqsimlandi. Rejalar kurslar ochish, muallimlar ajratish, o‘quv materiallarini yetkazish va qatnashuvni hisobga olishni nazarda tutardi. Bunday vertikal tizim qisqa muddatda muassasalar ochishni tezlashtirishi mumkin edi, biroq rasmiy reja bilan amaldagi dars davomati o‘rtasida tafovut paydo bo‘lishi ehtimoli ham mavjud.

Ikkinchi mexanizm — turli shakldagi ta’lim muassasalari. Savodsizlikni tugatish kurslari katta yoshdagi ayollarga asosiy o‘qish-yozishni o‘rgatishga, qizlar maktablari esa muntazam boshlang‘ich ta’lim berishga qaratildi. Alohida sinflar, internatlar va qisqa muddatli kurslar bir-birini to‘ldirdi. Buxoro maorifiga doir tadqiqotda 1926–1927-o‘quv yilida Buxoro hududidagi besh internatda jami 216

bola o‘qigani ko‘rsatiladi [4]. Bu raqamni aynan qizlar yoki katta yoshdagi savodsiz ayollar soni sifatida talqin qilish mumkin emas.

Uchinchi mexanizm — o‘qituvchi kadrlar tayyorlash. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi davridayoq xotin-qizlardan muallimalar tayyorlash uchun olti oylik kurslar tashkil etilgani haqida matbuotga tayangan ma’lumotlar mavjud [5]. Keyingi yillarda ham mahalliy tilni biladigan ayol pedagoglarning mavjudligi ta’limga kirish imkoniyatini oshiruvchi omil bo‘lib qoldi. Ayol muallimaning ishtiroki ayrim oilalar uchun qizlarini yoki ayollarini mashg‘ulotga yuborishni ma’qulroq qilishi mumkin edi; bu xulosani mahalliy xotiralar va davomat qaydlari bilan tekshirish maqsadga muvofiq.

To‘rtinchi mexanizm — targ‘ibot va safarbarlik. Gazeta xabarlari, yig‘ilishlar, tashkilotlarning targ‘ibot ishlari savodxonlikni ijtimoiy taraqqiyot belgisi sifatida taqdim etdi. Shu bilan birga, sovet hokimiyati uchun yangi maktab siyosiy dunyoqarashni shakllantirish vositasi ham edi. Ta’lim olish huquqini kengaytirish va mafkuraviy nazoratning bir vaqtning o‘zida mavjud bo‘lishi ushbu siyosatning ichki ziddiyatini tashkil etadi [6].

Beshinchi mexanizm — resurslarni mahalliylashtirish. O‘quv xonalari, yozuv anjomlari, darsliklar, transport va vaqt masalalari, ayniqsa qishloq hududlarida, ta’limga qatnashish imkoniyatini belgilagan. Uy-ro‘zg‘or yumushlari va mavsumiy mehnat mashg‘ulotlarga qatnashishga ta’sir qilgan bo‘lishi mumkin. Lekin ushbu omillarning Buxoro okrugidagi miqyosini raqamlar bilan ko‘rsatish uchun tumanlar kesimidagi birlamchi hisobotlar zarur.

1927-yildan avj olgan “Hujum” kampaniyasi ayollarning jamoat hayotiga jalb qilinishi, kiyinish me’yorlari va mehnat faoliyatini o‘zgartirish bilan bog‘liq siyosiy tashabbus edi. Savodxonlik kurslari bu jarayonda ayollarni jamoat maydoniga olib chiqish vositalaridan biriga aylandi. Respublika miqyosidagi ilmiy tadqiqotlarda 1927-yilda yangi maktablar tarmog‘ining kamida to‘rtdan bir qismi va savodsizlikni tugatish kurslarining 30 foizi ayollar ta’limiga yo‘naltirilgani qayd etiladi [7]. Bu umumrespublika ko‘rsatkichidir; uni Buxoro okrugining aniq ulushi deb bo‘lmaydi.

Kampaniyaning natijalarini biryoqlama baholash ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas. Bir tomondan, ta’lim va jamoat faoliyatida qatnashishning yangi yo‘llari ochildi. Ikkinchi tomondan, siyosiy bosim, ijtimoiy qarama-qarshilik va mahalliy qadriyatlar bilan keskin to‘qnashuvlar yuz berdi. Ayrim ayollar ta’lim imkoniyatlaridan foydalangan bo‘lsa, boshqalar uchun jarayon xavotir va qarshiliklar bilan kechgan. Shuning uchun savodxonlikni oshirishning ijobiy institutsional natijalarini majburiy ijtimoiy o‘zgartirish usullaridan ajratib ko‘rsatish lozim.

Tarixiy tahlilda “Hujum” va savodxonlik dasturini aynan bir narsa deb qabul qilmaslik kerak. Savodsizlikka qarshi kurash 1927-yildan avval boshlangan, undan keyin ham davom etgan. “Hujum” esa ta’limni siyosiy mobilizatsiyaning kengroq dasturiga bog‘lagan omillardan biri bo‘ldi. Mazkur farq sabab-oqibat aloqalarini oshirib ko‘rsatmaslik uchun muhim.

1928–1929 va 1929–1930-o‘quv yillariga doir Buxoro okrugi maktablari haqida mahalliy matbuot asosida keltirilgan ma’lumotda birinchi bosqich maktablar soni 168 tadan 187 taga, guruhlar soni esa 316 tadan 434 taga o‘zgargani qayd etilgan [8]. Bu raqamlar umumiy boshlang‘ich maktab tarmog‘iga tegishli; ulardan xotin-qizlarning savodxonlik darajasi yoki ayollar maktablari sonini bevosita hisoblash mumkin emas. Shunday bo‘lsa-da, ko‘rsatkichlar okrugda ta’lim infratuzilmasi kengayganini anglatadigan muhim kontekst beradi.

Shu to‘plamdagi boshqa ma’lumotda kurslarda davom etib o‘qigan 8109 kishining 914 nafari xotin-qizlar ekani ko‘rsatiladi [8]. Ushbu raqamning aniq hisob davri va kurslarning to‘liq hududiy qamrovi birlamchi matbuot nusxasi orqali qayta tekshirilishi zarur. Shuning uchun uni butun 1925–1930-yillar bo‘yicha yakuniy natija sifatida ishlatish xato bo‘ladi. Biroq u xotin-qizlar qatnashuvini alohida hisoblash amaliyoti mavjudligini ko‘rsatadi.

Siyosat samaradorligini baholashda kamida uch xil ko‘rsatkichni farqlash lozim: kursga yozilganlar, kursni muntazam tugatganlar va keyinchalik mustaqil o‘qish-yozishni saqlab qolganlar. Maktab yoki guruh sonining ortishi bu uch natijaning har birini avtomatik tarzda anglatmaydi. Xususan, qisqa kursni bitirish

haqidagi ma'muriy hisobot bilan barqaror savodxonlik o'rtasidagi farq ilmiy tekshiruvning alohida predmetidir.

Okrugdagi shahar va qishloq sharoitlari ham bir xil emas edi. Buxoro shahri, Kogon yoki G'ijduvondagi muassasalar to'g'risidagi dalillarni uzoq qishloqlarga umumlashtirish ehtiyotkorlikni talab etadi. Qorako'l, Romitan, Vobkent va Shofirkon hududlari bo'yicha ayollar kurslarining qatnashuv jadvallari, o'qituvchi shtatlari va xarajat smetalari aniqlansa, siyosatning hududiy tafovutlarini chuqurroq baholash mumkin bo'ladi.

Ko'rib chiqilgan materiallar uch asosiy xulosaga olib keladi. Birinchidan, ayollar savodxonligini oshirish alohida bir maktab tashabbusi emas, balki maorif idoralari, jamoat uyushmalari, siyosiy tashkilotlar va mahalliy muassasalarni qamrab olgan ko'p bo'g'inli siyosat edi. Ikkinchidan, Buxoroda mazkur siyosatning institutsional asosi 1925-yildan avval ham shakllangan bo'lib, 1925–1926-yillarda yangi tashkiliy ko'rinishlar bilan kengaydi. Uchinchidan, ta'lim tarmog'i kengayishi haqidagi ma'lumotlar mavjud bo'lsa-da, faqat shu asosda barcha ayollarning savodxonligi keskin oshgan degan umumiy xulosa chiqarib bo'lmaydi.

Siyosatning ikki tomonlama tabiatini alohida ta'kidlash zarur: u ta'lim olish uchun yangi imkoniyatlar yaratdi va ayni paytda davlatning mafkuraviy-siyosiy maqsadlariga xizmat qildi. Tarixchi uchun vazifa na jarayonni faqat "taraqqiyot", na faqat "majburlash" sifatida tasvirlash, balki uning turli qatlamlar uchun turlicha kechganligini dalillar asosida ochib berishdir. Xotin-qizlarning o'z tajribasi va tanlovini tiklash uchun rasmiy hisobotlardan tashqari xotiralar, maktublar va mahalliy og'zaki tarix materiallari ham zarur.

1925–1930-yillarda Buxoro hududida xotin-qizlar savodxonligini oshirish siyosati jamiyatlar tashkil etish, ayollar sinflari va maktablarini ochish, kurslar o'tkazish, muallimalar tayyorlash, targ'ibot hamda ma'muriy hisob yuritish kabi mexanizmlar orqali amalga oshirildi. 1926-yildan boshlab bu jarayonni Buxoro okrugi ma'muriy doirasida tahlil qilish mumkin. 1927-yildagi "Hujum"

kampaniyasi savodxonlik siyosatini keng siyosiy safarbarlik bilan bog‘ladi, biroq ularning tarixiy vazifalari to‘liq aynan bir xil emas edi.

Mavjud nashrlar ta’lim muassasalari tarmog‘i kengayganini va xotin-qizlarni o‘qishga jalb qilishga e’tibor kuchayganini ko‘rsatadi. Shunga qaramay, ayollar savodxonligining aniq yillik dinamikasini tiklash uchun okrug va tuman maorif bo‘limlari hujjatlari, davomat daftarlari, kurs yakunlari hamda 1926-yil aholini ro‘yxatga olish materiallarini qiyosiy o‘rganish talab etiladi. Kelgusidagi tadqiqotlarda aynan shunday manbalar asosida shahar-qishloq, yosh va ijtimoiy qatlamlar bo‘yicha farqlarni aniqlash istiqbolli yo‘nalishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Administrativnoye deleniye Soyuza SSR. Moskva, 1929. (Buxoro okrugining ma’muriy tarkibiga doir ma’lumotlar).
2. “Sistema obrazovaniya v Buxarskom emirate (konets XIX – nachalo XX veka)”. Avtoreferat materiallari. https://inlibrary.uz/index.php/autoabstract/article/view/36977
3. “Buxoroda ta’lim tizimi (sovet davri misolida)”. Modern Science and Research. https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/86929
4. Buxoro davlat universiteti elektron avtoreferat materiallari: xotin-qizlar maktablari va internatlar haqidagi tadqiqot. https://www.interaktiv.oak.uz/avtoreferat/3aO11300fO1.file
5. “Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tarixini o‘rganishda matbuotning roli (1920–1924-y.)”. https://oefen.uz/uz/documents/diplom-ishlar/umumiy/buxoro-xalq-sovet-respublikasi-tarixini-o-rganishda-matbuotning-roli-1920-1924-y
6. “Provedeniye meropriyatiy po likvidatsii negramotnosti v Uzbekistane (1924–1928 gg.)”. Obshchestvo i innovatsii. https://inlibrary.uz/index.php/socinov/article/view/41939
7. Rasulova. “Politika SSSR po kommunisticheskomu vospitaniyu i vydvizheniyu na rukovodyashchiye dolzhnosti zhenshchin Vostoka: na primere Uzbekskoy

SSR". Vestnik RUDN. Seriya: Istoriya Rossii. https://journals.rudn.ru/russian-history/article/view/48658

8. Buxoro tarixi masalalari (eng qadimgi zamonlardan hozirgacha). Ilmiy to'plam. https://uniwork.buxdu.uz/resurs/12635_1_4712F0524719F1F726006858F97B0D81CB651C1E.pdf